

UDK: 801.311:808.62
Izvorni znanstveni članak
Priljeno: 6/1988

Vida Barac-Grum

Zavod za jezik IFF, Zagreb

IME U DRUŠTVENOM I JEZIČNOM KONTEKSTU

1. Osobno ime u jezičnom kontekstu može doživjeti raznolike preobrazbe¹. Tipovi preobrazbe (transonimizacija, deonimizacija) mogu biti rezultat izvanjezičnih okolnosti i izvanjezičnih potreba, ali jezik iskorištava zapretane mogućnosti koje se kriju u jednom njegovu segmentu i koristi se njima radi svojega bogaćenja. Ono što nas prvenstveno zanima u ovome času jesu tipovi transonimiziranih i apelativiziranih imena i njihov odnos prema jeziku koji ih preuzima u svoj leksički fond. Na razini ovih razmatranja nisu homonimički odnosi, već prvenstveno društveni, sociolingvistički aspekt preobrazbe imena u jezičnom kontekstu.

2. Primjeri transonimiziranih imena podjednako su karakteristični za sve jezike razvijenoga društva i naročito za idiome urbanih sredina². Socijalni, društveni faktor u nekima je od tih preobrazbi veoma značajan.

U službi novoga imenovanja mogu biti imena, prezimena, nadimci pojedinaca, imena lokaliteta. Imenovanju po već poznatom vlastitom imenu podvrgnuti su najčešće lokaliteti i novi objekti (ne samo u smislu zgrade već i u smislu funkcije koja se u određenom objektu vrši), tvornice, škole, ugostiteljski objekti, gradske ulice i trgovi. Transonimizaciji su podvrgnuta imena znanstvenika (Moho, ime jednoga sloja Zemljine kore prema skraćenici i nadimku imena Mohorovičić), imena političara (Place Charles de Gaulle u Parizu prema generalu De Gaulleu).

3. Samo na zagrebačkom području najveći je broj osnovnih škola imenovan imenom i prezimenom pojedinih osoba: Ada Prica, Anka Butorac, Antun Gustav Matoš, Antun Mihanović, August Cesarec, August Šenoa, Božidar Adžija, Božidar Maslarić i dr. Broj od sedamdeset i dvije škole nazvane prema imenima i prezimenima osoba pokazuje znatnu pretežitost takva imenovanja na zagrebačkom području.

Premda nam je s onomastičke strane motiv imenovanja nebitan, sa sociolingvističkoga stajališta ova imenovanja pokazuju odnos određenoga društvenoga sloja prema nekim njegovim pojedincima: odnos počasti i sjećanja na njih i njihove zasluge u kulturnom i društvenom životu nacije. Nosioци imena su pali borci, političari, ali najvećim dijelom nacionalni kulturni pregaoci iz bliže i dalje prošlosti. Taj izbor u odabiru baš takvih imena ne začuđuje s obzirom na društvenu grupaciju

¹ Usp. Vida Barac-Grum, *Vlastito ime u svakodnevnim jezičnim situacijama*, referat na VII. jugoslavenskoj onomastičkoj konferenciji, Priština 1987.

² A. V. Superanskaja, *Obščaja teorija imeni sobstvenogo*, Moskva 1973.

koja sudjeluje u imenovanju takvih vrsta ustanova. Imenovanja ove vrste organizirano su djelovanje jedne društvene grupacije, koja ovdje svjesno utječe na određeni, ne bilo kakav, razvoj jednoga jezičnoga segmenta svojega socijalnog idioma.

Prema ovoj najznačajnijoj grupi sve druge brojčano zaostaju. Toponim je poslužio kao ime škole u samo jedanaest slučajeva. To su škole nazvane prema lokalitetu na kojemu su, ili blizu kojega su smještene: Granešina, Jabukovac, Jarun itd. U gotovo istom su brojčanom odnosu i druga školska imena koja nisu onomastičkoga porijekla. Njih je deset (Bratstvo-jedinstvo, Crveni oktobar i dr.).

4. Sasvim drugu sliku pokazuju imena ugostiteljskih lokala na području Zagreba. Ta imena pripadaju jezičnom idiomu jedne druge socijalne grupe, a svrha im nije obilježavanje neke kulturne ličnosti ili nekog kulturnog trenutka. Imenovanja pretežito nisu organizirani akt, već ovise o pojedinačnom izboru vlasnika objekta ili — u društvenom sektoru — grupe koja objektom upravlja. Osobna imena ljudi ovdje su zanemarljiva, a kada i postoje (Jadranka, Marijan) za imenovanje služe osobna imena bez prezimena, dakle imena koja se ne odnose na neku znamenitu ili poznatu osobu. Rijetka su imena kao Ruđer Bošković, koje i nije nastalo direktnim preuzimanjem imena slavnoga znanstvenika, nego prema već transonimiziranom njegovu imenu za Institut Ruđer Bošković, koji se nalazi u blizini. Objektima ovoga tipa bliže su sintagme Stara vura, Stari ribar, Dva ferala i sl., bez obzira radi li se o privatnom ili o društvenom sektoru. U oba sektora, međutim, znatno pretežu transonimizirani toponimi. Funkcija im je određena: ili upućuju na mjesta gdje se nalazi lokal (Novi Zagreb — u Novom Zagrebu, Remetinec — u Remetincu, Bukovec — na Bukovačkoj cesti, Dvorac Brezovica — u dvorcu Brezovici, Gračanka — na Gračanskoj cesti, Šalata — na Šloserovim stubama na Šalati) ili upućuju na lokalitet kao pokazatelj specijalne vrste prehrane (Kvarner, Neretva, Brno, Drina, Split, Korčula, Kornati).

5. Imenovanje zagrebačkih kinematografa, koji su svi u društvenom sektoru, u mnogočemu bi trebalo sličiti imenovanju škola: imenovale su ih svjesno određene društvene grupacije. Ali u ovoj grupi znatno pretežu transonimizirani toponimi: Balkan, Zagreb, Lika, Kozara, Mosor, Jadran, Kalnik, Kosmaj, Romanija, Triglav. Motiv takva imenovanja možemo najvjerojatnije tražiti u onom poslijeratnom trenutku kada su imena kao Kozara, Romanija još veoma živo podsjećala na bitke koje su se tamo vodile. Kinematografi u Zagrebu su, naime, ostali većinom još iz predratnoga razdoblja, a preimenovali su se nakon rata. Osnovne škole su nastajale kasnije i postupno pa su mogućnosti za izbor imena bile znatno veće i smišljenije.

6. I imena nekih tvornica nastala su transonimizacijom: Marijan Badel, Đuro Đaković, Rade Končar, Đuro Salaj, Josip Kraš, Boris Kidrič. Tako su imenovana velika industrijska poduzeća, poduzeća s određenim ugledom, kojima nije potrebno da neposredno u imenu imaju objekt svojega rada, već je ime dovoljno da se zna što tvornica proizvodi. Takav tip imenovanja industrijskih giganata nije tipičan samo za naše jezično područje. U Francuskoj su imena tvornica Citroen i Renault, u Njemačkoj Opel i dr. Međutim, u našem su slučaju imena nastala na osnovi antroponima boraca i heroja u ratu, a u francuskom i njemačkom primjeru prema automobilskim (ili drugim) konstruktorima i osnivačima tvornica. Razlike su, dakle, u statusu nosilaca osobnih imena.

Usporedna analiza pojedinačnih onomastičkih kategorija pokazuje i bit socioonomastike kao dijela sociolingvistike. Socioonomastika i na sinkronom planu i u

dijakronoj analizi pokazuje imena kao socijalni i kulturni fenomen određenoga društva, pa samim time pokazuje na koji se način određeno društveno uređenje odnosi prema nekim svojim pojedincima.

7. Možda su najtipičniji pokazatelj na tom planu imena ulica i trgova u gradovima. Značajke su svih urbanih cjelina, čak i bez obzira na društveno uređenje, da trgove i ulice posvećuju eminentnim pripadnicima svoje nacionalne kulturne prošlosti ili, što je rjeđe, sadašnjosti. Gotovo da i nema našega većega grada bez ulice ili trga maršala Tita. Kao motiv imenovanja za Pariz je već ovdje spomenut Charles De Gaulle. A kao usporedba između dva grada mogu poslužiti imena ulica Victor Hugo u Parizu i August Šenoa ili Vladimir Nazor u Zagrebu. Samo su rjeđe značajni nosioci imena iz neke druge sredine poticaj novom imenovanju: Rooswelts trg u Zagrebu, Place Kennedy u Parizu.

U tranonimizaciji — u njezinim nebrojenim mogućnostima — imena pripadnika vlastite društvene i jezične sredine imaju najodlučniju ulogu za njihovu preobrazbu u svakodnevnom životu.

8. Deonimizirana imena u frazeološkoj upotrebi već su prikazana u našoj onomastičkoj literaturi³. Njihova analiza pokazala je put kojim ide osobno ime prema apelativizaciji u jezičnome kontekstu. Ali njihova čestota u određenim društvenim sredinama i u određenim jezičnim situacijama može pokazati donekle različite rezultate u njihovoj upotrebnoj vrijednosti.

Frazemi, kao i leksemi općenito, pripadaju određenim društvenim slojevima, koji se različito njima služe, i k tome različito u pojedinim situacijama. Točno je da na velikom dijelu južnoslavenskoga područja otonomastička frazeologija odražava pripadnost naroda toga područja široj kulturološkoj grupi, što otkrivaju tipovi fraza kao Pirova pobjeda, Sizifov posao, Tantalove muke, Kula babilonska⁴. Ali imena Pir, Sizif, Tantal, Babilon poznata su samo određenim slojevima društva, samo određenoj društvenoj grupaciji, koja je preko obrazovanja stekla znanje o tim mitološkim osobama i mjestima pa ona u njihovu svakodnevnom rječniku postaju imena-simboli i preuzimaju funkciju opće imenice. Za seoske društvene grupacije, ili općenito manje obrazovane grupacije, ta su imena strana, ostaju u sferi njima nepoznata onomastikona, premda govornici tih društvenih grupa govore lingvistički istim jezikom.

Međutim imena Martin ili Tošo, u frazemima Martin iz Zagreba — Martin u Zagreb, praviti se Tošo, podjednako su bliska svim društvenim slojevima bez obzira na obrazovanje. U naoko (prema Matešićevu Rječniku) većoj zastupljenosti stranih imena u otonomastičkoj frazeologiji, upotrebna vrijednost deonimiziranih domaćih imena Martin ili Tošo u svakodnevnom jezičnom kontekstu znatno preteže.

9. Svako ime u jezičnom kontekstu može postati apelativ, može primiti širi semantički sadržaj. Takve se preobrazbe vrše na konkretnom jezičnom planu, kojemu je prethodio društveni kontekst. One se ne moraju nužno vršiti na razini jednoga ili nekoliko književnih jezika. Mogu se zadržati samo na razini jednoga govornoga idioma ili na razini više njih. Kad se ime apelativizira u samo jednom idiomu,

³ Dragutin Raguž, *Vlastita imena u frazeologiji*, *Onomastica jugoslavica* 8, 17—23.

⁴ Josip Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb 1982.

ostaje lokalno obilježen apelativ. Bugarin, u značenju dobroga vrtlara, dobroga povrtlara, ograničen je na zagrebačko govorno područje i omeđen je vremenskim granicama (na razdoblje između dva rata i neposredno nakon drugoga rata). Društvenu podlogu apelativu dale su naseobine bugarskih vrtlara na području Trnja, a konkretan jezični plan zagrebačkoga idioma preuzeo je ime kao apelativ sa semantičkim obilježjem dobroga vrtlara.

Zagrepčanin Slavoljub Penkala, inženjer kemije, izmislio je, pored drugih svojih iznalazaka, jednu vrstu mehaničke olovke. Po njegovu imenu u nas su mehaničke olovke nazvane penkala. Taj se naziv uobičajio na znatno širem području od zagrebačkoga govornog idioma. Društvena potreba za obilježavanjem predmeta takve vrste zahtijevala je da se njegovo ime proširi kao apelativ i zadrži sve do danas, kada ga pomalo potiskuju noviji proizvodi s novim imenima.

Na dosta širokom jezičnom južnoslavenskom području proširila se riječ marica, sa semantičkim obilježjem automobila za odvoz uhićenika. Ratni vihor koji je na određeni način zahvatio sve južnoslavenske narode poticajno je djelovao da ime rijeke Marice postane simbol, apelativ koji znači nešto neprijatno i mrsko.

10. Osim pojedinačnih primjera za hrvatsko jezično područje na njegovu širem planu nije tipično preuzimanje domaćih osobnih imena u širi rječnički fond. To je konstatacija koja ima i svoju društvenu, socijalnu podlogu. Na ovome području nisu se zbivala ključna svjetska previranja. Ono što se zbivalo slijedilo je tijekom događaja negdje izvan nas, pa su i apelativizirana imena koja smo preuzeli većinom strana. To su europeizmi koji u svojoj osnovi imaju društvenu potku, ali ona je u vrijeme kada je bila jezično stvaralačka pripadala drugim jezičnim grupama. Mi smo preuzeli siluetu prema francuskoj riječi silhouette, ali ona se apelativizirala na francuskom jezičnom području. Poticaj za apelativizaciju dao je u 18. stoljeću Etienne Silhouette, francuski generalni kontrolor financija. Mi smo preuzeli riječ bojkot, ali poticaj za apelativizaciju nisu bili naši društveni nemiri. U osnovi je apelativa englesko ime Boycott (Charles Cunningham Boycott), ime čovjeka protiv kojega su se pobunili irski seljaci u 19. stoljeću.

Nešto je drugačija slika na području tehničkih izuma i termina. Pored već spomenute penkale, za naše je govorno područje karakteristična teslinizacija (prema našem znanstveniku Nikoli Tesli). U nas se proširila i bagatica (vrsta šivaće mašine), ali nastala je prema imenu tvornice koja ju je proizvela (a tvornica je dobila ime transonimizacijom imena narodnog heroja Bagata).

11. Većina je apelativiziranih imena u nas stranoga porijekla. Većina njih pripada prvenstveno pojedinačnim strukovnim rječnicima, iz kojih su se neka od njih proširila na širi ili najširi rječnički fond. Većina tih riječi pripada ne samo našem, već i mnogim svjetskim jezicima. Vrste automobila koje poznajemo iz svakodnevne prakse nastale su deonimizacijom stranih imena: ford, sitroen, reno. Brijemo se žiletom (King Camp Gillette, američki industrijalac i izumitelj, 1855—1932). Potrebe mjerimo Merkalijevom ljestvicom (Giuseppe Mercali, talijanski seizmolog i vulkanolog, 1850—1914).

Deonimizirani apelativi nisu brojčano zanemarivi u rječniku jednoga naroda, u rječniku njegova književnog jezika. Veoma je mnogo apelativa onomastičkog porijekla koji su sastavni dio leksičkoga fonda hrvatskoga književnoga jezika pa se i nalaze u njegovim općim rječnicima. Među njima su u prvom redu oni leksemi

koji su zajednička svojina svih govornika šire društvene zajednice istoga govornoga dijastema. To su riječi iz svakodnevne upotrebe, nazivi predmeta iz svakodnevnoga života, predmeta koji su nam gotovo svakodnevno potrebni. Bilo je vrijeme kada se život nije mogao ni zamisliti bez žileta, a i danas je taj leksem u općoj upotrebi. Bakelit u suvremenoj kućnoj upotrebi susrećemo često, pa često i upotrebljavamo bakelitne predmete, premda nas možda i ne zanima niti sastav bakelita niti porijeklo njegova naziva (pronašao ga je Leo Hendrix Baekeland, američki kemičar i industrijalac, 1863—1944). Vjerojatno nema odraslog čovjeka u nas čijem osobnom rječničkom fondu ne pripada riječ šrapnel (prema Henry Schrapnel; Schrapnel je prezime britanskoga generala, 1761—1842). U širokoj je upotrebi i singerica (Isaak Merrit Singer, američki izumitelj i poduzetnik, 1811—1875), pa već spomenuta bagatica, makadam i mnoge druge riječi nastale u društvenom i jezičnom kontekstu prema osobnom imenu. Iz stručnih rječnika proširile su se riječi kao rendgen (prema njemačkom znanstveniku Röntgenu), behterev (prema ruskom neurologu Behterevu) i druge iz medicinske terminologije, ili volt, kulon, amper iz tehničkog rječnika.

Postoje i skupine riječi koje pripadaju općem rječniku, ali ne moraju pripadati i svim sociolingvističkim grupama. To vrijedi za sve lekseme, pa i za apelativizirana imena. Bedekerom (prema Karlu Bedekeru, njemačkom nakladniku, 1801—1859) ne služe se svi, pa riječ pripada prvenstveno rječniku onih društvenih grupacija koje više putuju. Saksofon (Antoine Joseph Adolphe Sax, belgijski graditelj glazbenih instrumenata, 1814—1849), steinvej (Heinrich Engelhard Steinwey, njemačko-američki graditelj klavira i poduzetnik, 1797—1871), stradivari (Antonio Stradivari, talijanski graditelj gudačkih instrumenata, konac 17. i početak 18. st.) spadaju prvenstveno u rječnik glazbenih stručnjaka. Tako je i s riječima iz sportske terminologije: aksel, skok u umjetničkom sklizanju (po norveškom sklizaču Axelu Paulsenu), spada prvenstveno u sklizački sport, a aljehinka (prema Aleksandru Aleksandroviču Aljehinu) spada u šahovsku terminologiju.

Tehnički terminološki rječnici sadržavaju značajan broj deonimiziranih imena⁵. Svjetski su znanstvenici ostavili svoj trag ne samo u svojim djelima već i u riječima. Najveći dio strukovnih riječi (deonimiziranih apelativa) ostaje u rječničkom fondu stručnjaka pojedinih tehničkih struka i ne prelaze u širi rječnički fond⁶. Prema imenu Alberta Einsteina nastalo je nekoliko stručnih pojmova: ajnštajnij (vrsta radioaktivnog elementa, otkriven 1954), Ajnštajnova jednadžba, Ajnštajnova relacija. Prema imenu André-Marie Ampère nastao je deonimizacijom s posljedicom homonimije amper (jedinica za mjerenje jakosti električne struje), ali i termini i instrumenti: amperaža, ampersat, amperzavoj, ampermetar, ampersekunda. U našem je općem rječniku od svih tih pojmova zabilježen samo amper i ampermetar⁷. Po britanskom admiralu Francisu Beaufortu nastali su Boforova skala i bofor (jedinica jačine vjetrova). Louis Daguerre Jacques Mandé, francuski slikar, sa svojim je suradnicima pronašao dagerotipiju. Po Andersu Celsiusu nazvane su Celzijusova skala i

⁵ Usp. na primjer: Mihajlo Velimirović, *Ilustrirani leksikon tehničkih znanja*, Panorama, Zagreb 1985.

⁶ U tom smislu usporedno su praćeni pojedini stručni rječnici s Rječnikom hrvatskosrpskoga književnog jezika, Matica hrvatska — Matica srpska, Zagreb — Novi Sad.

⁷ Isto.

Celzijusov stupanj, jedinica za mjerenje temperature. John Dalton, engleski kemičar, prvi je opisao sljepilo za boje. U našem općem rječničkom fondu⁸ našle su se riječi daltonist i daltonizam. Darsonvalizacija ili teslinizacija je način liječenja visokofrekventnim električnim strujama. Imena su nastala po Nikoli Tesli, koji je pronašao visokofrekventnu struju i upozorio na mogućnost njezine primjene u medicini i po francuskom fizičaru Jacquesu-Arsènu D'Arsenvalu, koji je, među ostalim, pronalazač terapije visokofrekventnom strujom. Prema Luigu Galvaniju, talijanskom fizičaru i liječniku, koji je otkrio galvanski elektricitet, nazvane su istoimene električne struje i mnogi procesi i postupci: galvanizacija — primjena električne struje u elektroterapiji i galvanotehnici; galvanometar — vrlo osjetljiv aparat za detekciju ili mjerenje jakosti, odnosno napona slabih električnih struja; galvanoplastika — izrada otiska električnim taloženjem metala na električki vodljiv kalup; galvanoploča — bakrena kopija klišea izrađena galvanoplastikom; galvanoskop — instrument za otkrivanje električnih struja male jakosti i njihova smjera. Galvanizacija je primjena galvanske struje, galvanizam dio znanosti o elektricitetu, galvanizer je radnik na galvanizaciji. Galvanizirati (otuda i glagolska imenica galvaniziranje) znači: 1. — u medicinskoj terminologiji — primijeniti galvansku struju za liječenje; 2. prevlačiti slojem metala postupkom galvanizacije. Riječ s tolikim preoblikama našla se i u književnom frazeološkom kontekstu u značenju naelektrizirati, podstaći. Tako je u Daviča: Ljudi su bili galvanizirani, na stotine je ... prišlo pokretu.⁹

12. Primjera prihvatanja osobnoga imena mnogo je u stručnim terminologijama. Ime ulazi u terminološki fond jednoga jezika ili u njegov opći leksik ili po formuli ime = apelativ (npr. bojkot; volt), ili kao sastavni dio dvočlane ili čak i višečlane sintagme (Behterevljeva bolest, Besnier-Boeck-Schaumannova bolest), ili je sastavni dio složenice (galvanometar), ili ulazi s dopunjujućim morfološkim oformljenjem (galvanizacija, bagatica).

Pri preuzimanju stranih imena u svoj rječnički fond jezik ih, ovisno o svojem ustrojstvu, prilagođava svojim značajkama. Prilagođava ih morfološki (Silhouette → silueta) ili fonološki (Röntgen → rendgen). Tako usvojena riječ predstavlja završni čin jednoga procesa koji započinje nekom društvenom, stručnom ili znanstvenom potrebom, a završava unutrašnjom težnjom jezika za jezičnom sistematizacijom i jezičnim ustaljenim poretком.

13. Sudbina promatranih grupa imena u društvenom i jezičnom kontekstu pokazuje da su transnimizirana većinom domaća imena, a apelativizirana su osobna imena koja pripadaju onomastičkim fondovima različitih jezika. Pritom takva imena jezik prilagođava svome unutrašnjem ustrojstvu.

Promjene na planu ime → novo ime i ime → apelativ značajan su izvor i za imenovanje novih stvari i za nazive novih predmeta i pojmova. I jezik i društvo iskorištavaju te mogućnosti. I najnovije svemirske tehnike u svoje rječnike preuzimaju riječi s imenom u osnovi: tako je leonovanje, izlazak iz broda u Svemir, nastalo prema imenu Leonova, koji je prvi put izveo taj pothvat.

Apelativizirano ime funkcionira u svom novom, aktualnom značenju i za nj više nije bitno njegovo etimološko značenje i društvena podloga. Tako se i u tom pogledu posve izjednačuje sa svim leksemima određenoga jezičnog idioma.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

ABSTRACT

NAMES IN SOCIAL AND LINGUISTIC CONTEXT

The personal name in the social and linguistic context can pass through different mutations and can be a great resource for the new nominations on the one side and for the formations of appellatives on the other. The personal names as source for the new nominations are equally characteristic for the all languages of the modern society, because the new factories, schools, streets and squares are often named according to the names of the great personalities of one nation. Our analyses shows that a great deal of Zagreb schools are named after the Croatian poets, writers and war heroes, the factories are mostly named after the war heroes, while streets and squares are named after the Croatian and Yougoslav great historical personalities. Only seldom names of the great world historical personalities are used for the nomination (Roosevelt square in Zagreb).

The personal name can become the appellative receiving the semantic connotation of a single thing or a notion. Such new words mostly come to the literary language from the different terminologies (volt; bazedov), but their appellativisation can be the result of some social event in the past (silhueta, bojkot). Such appellatives belong mostly not to one language only, but to different European languages. Each reforms the structure of a new appellative towards their own phonological and morphological rules (Silhouette → silhueta, Röntgen → rendgen).

¹⁰ U knjizi *Svakodnevne nepoznanice*, Zagreb 1981, Zlatko Glik i Antun Smrekar obradili su u oko osamdeset članaka razna češće upotrebljavana apelativizirana imena.

Za problematiku u ovom radu usp. i bibliografski podatak:

Valentin Putanec, *Esej o jezičnom znaku i onomastici te o antroponimiji u Hrvatskoj*. Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske, Zagreb 1976, V—XIV.